

Розділ 3

Сучасна світова філософія

Сучасність у філософії має свій внутрішній масштаб. Зазвичай початком сучасного етапу вважають кінець XIX ст., коли виникли нові форми філософствування, що стали домінуючими в Європі XX ст., основні ідеї яких розробляються й сьогодні¹. XX століття являло собою особливий етап у розвитку сучасного суспільства. Воно вирізняється конфліктністю, суперечливістю, інтенсифікацією соціальних процесів, прискоренням темпів соціальних змін. Зрештою, це час зародження глобальних проблем. Усе це не могло не позначитися на характері тих питань, які висували філософи. Філософська парадигма сучасності виступає як планетарне явище і могутня поліфонія етносоціальних світоглядних ментальностей.

Сучасна філософія є часткою світової культури і має статус вселюдської цінності. Її вивчення дає ключ до розуміння багатьох процесів, що відбувалися і відбуваються у духовному житті західного суспільства, інтенсивного діалогу, за яким орієнтується нині Україна.

---

§ 1. Загальна характеристика сучасної філософської парадигми

Філософію, яка існувала до середини XIX ст., називають класичною. Це був значний крок у становленні теоретичної думки порівняно з усім попереднім філософським розвитком. Характерна ознака цієї філософії – безмежна віра в розум. Філософам-класикам притаманні пізнавальний оптимізм, упевненість у тому, що раціональне пізнання, наука є тією силою, яка згодом дасть змогу розв'язати всі проблеми, які стоять перед людством. Особливістю класичної філософії є також те, що, розглядаючи людину та історію, вона сконцентрувала свою увагу навколо проблеми свободи та інших гуманістичних цінностей і утверджувала необхідність раціонального пізнання загальнолюдських моральних принципів та ідеалів.

¹ У зв'язку з обмеженістю обсягу цього підручника у розділі розглядаються в основному західні напрями і течії сучасної філософії.

Філософія сучасності (некласична) формувалася насамперед як антитеза класичній, як певне нове філософське мислення. Для сучасної філософії характерні такі суттєві риси.

1. Сучасна філософія характеризується наявністю різноманітних шкіл. Найбільш відомими є: герменевтика, екзистенціалізм, неопозитивізм, неофрейдизм, неотомізм, персоналізм, прагматизм, структуралізм, феноменологія, філософська антропологія, марксизм та ін. Проте це аж ніяк не означає її «космополітизацію». Навпаки, сучасна філософія набула «загальнолюдського», «планетарного» характеру. Річ у тім, що ХХ–ХХІ ст. – це час становлення нового рівня цілісності людства, яке починає активно визначати себе як суб'єкт загальнолюдської практики. За цих умов філософія вперше за всю свою історію стає реально «світовою філософією» – її провідні школи набувають статусу світових тенденцій планетарності філософської думки.

2. У сучасній філософії спостерігається відмова від раціоналізму: орієнтація на позиції ірраціоналізму. Ірраціоналізм (від лат. *irrationalis* – нерозумний, несвідомий) – це система філософських учень, які обстоюють обмеженість раціонального пізнання, протиставляють йому інтуїцію, віру, інстинкти як основні види пізнання. Як філософська течія ірраціоналізм сформувався у ХІХ ст. У ХХ ст. цей стиль філософствування починає домінувати в західній філософії; «філософію мислення» замінює «філософія життя».

3. Більшість сучасних філософських систем має антропологічний характер. Вони поєднуються загальною особливістю: наявністю спільного підходу до визначення головної філософської проблеми, а саме проблеми людини. Антропологізм виявляється у спробах визначати основи і сфери людської особистості та суб'єктивності, розглядати людину як «міру всіх речей», і з неї та завдяки їй намагатися зрозуміти як її саму, так і навколишнє середовище (природу, суспільство), а також культуру.

4. У сучасній філософії спостерігається суперечливе ставлення до науки. З'явилися погляди, які дістали назву сцієнтизму та антисцієнтизму. Сцієнтизм (від лат. *scientia* і англ. *science* – знання, наука) – позиція світогляду, в основі якої лежить уявлення про наукове знання як про універсальну культурну цінність і достатню умову для орієнтації людини у світі. Наука – це універсальне «всезнання», що містить відповіді на всі питання і дає людині абсолютну гарантію успішності її безпосередніх дій у будь-яких життєвих ситуаціях.

Як усвідомлена орієнтація сцієнтизм утверджується в західній культурі наприкінці ХІХ ст., причому одночасно виникає і протилежна

світоглядна позиція – антисцієнтизм. Антисцієнтизм стверджує принципову обмеженість науки у розв'язанні проблем людського існування, звертає увагу на негативні наслідки науково-технічного прогресу. Він тлумачить науку як «дегуманізуючу силу», що є джерелом трагічності людського існування.

5. За сучасної епохи набула подальшого розвитку релігійна філософія. Спроби релігійного осмислення дійсності відрізняються від наукових методів, мають свою специфіку. Однак і в руслі релігійної думки народжувались і народжуються видатні філософські вчення, що значно впливають на культуру людства.

6. У ХХ ст. переважна більшість філософських шкіл і течій протистояла філософії марксизму. Це визначалося тим, що на довгі роки марксизм стає наріжним каменем ідеології та політики суспільства, яке намагалося на практиці реалізувати комуністичні ідеї. У прагненні довести неспроможність принципів марксизму більшість представників філософських течій віддали данину їх критиці. Тривалий час філософія розвивалася у сфері ідеологічного протистояння. Замість того, аби розв'язувати суто філософські проблеми, сторони відшукували вади та слабкі місця у філософських концепціях одна одної. На цьому тлі посилювалися намагання побудувати філософські системи, які прагнули звільнитися від впливу ідеології, природознавства і навіть науки.

Серед безлічі напрямів і течій філософії сучасності є декілька ліній, які найбільш яскраво характеризують основні тенденції її розвитку. Це, по-перше, ірраціоналістично-гуманістична; по-друге, сцієнтистська; по-третє, релігійна; по-четверте, марксистська філософія. Які основні ідеї репрезентовані в цих напрямках, як позначився їхній вплив на соціокультурне буття, світорозуміння та духовність людини, якою мірою вони підносять менталітет людства на новий щабель і в чому вони зазнали невдач? Саме ці питання знаходитимуться в центрі нашої уваги.

■ § 2. Ірраціоналістично-гуманістичний напрям у сучасній філософії

Філософія життя. Позиції ірраціоналізму в сучасній філософії відстоюють багато різних шкіл і напрямів. Серед них значне місце належить *філософії життя*. Цей напрям сформувався на межі ХІХ–ХХ ст. і набув сили головним чином у Німеччині та Франції. Його

заснував *Артур Шопенгауер* (1788–1860). Його філософську концепцію, яка концентрується навколо центральної категорії «воля», викладено у творі «Світ як воля і уявлення». На думку Шопенгауера, світ – це дзеркало, в якому світова воля виявляється через безліч предметів і подій. Вищим ступенем вияву волі є людина. Розум у житті людини і у світі в цілому відіграє скромну, суто технічну роль. Основні життєво важливі процеси відбуваються без участі інтелекту. Життєвий світ людини є нерозумним, хаотичним, і єдине, що якимось упорядковує його, – це «світова воля» і аж ніяк не розум.

Примат волі над інтелектом підтверджується вчинками людини, оскільки в основній своїй масі вони диктуються не доводами розуму, а інстинктами і бажаннями. Найсильніший інстинкт – інстинкт продовження роду. Людина може сподіватися тільки на себе; єдиний вихід із світового абсурду – погасити волю до життя, відмовитися від її спокус і тим самим досягти нірвани.

Якщо онтологічну позицію Шопенгауера можна виразити тезою «світ як воля», то його гносеологічні погляди описуються тезою «світ як уявлення». Він вважав, що навколишній світ існує лише як об'єкт для суб'єкта. Оскільки воля «сама по собі є несвідомою і сліпою», то й раціональне пізнання є для неї неприйнятним. Тому основним є інтуїтивне пізнання, яке здійснюється за допомогою переживання світу. А звідси виходить, що вищим видом пізнання є не наука, а мистецтво, яке базується на інтуїції і здатне «як дзеркало світу» глибше розкрити волю до життя. Отже, воля для Шопенгауера – це сутність світу. Вона є визначальним принципом онтології, гносеології, етики та естетики. Воля – це все, оскільки «немає волі – немає уявлення, немає світу».

Артур Шопенгауер лише висунув основні ідеї нової філософії, а всебічного розгляду вона набула у таких школах, як *філософія волі до влади Фрідріха Ніцше* (1844–1900) та його послідовників; *академічна школа філософії життя – Вільгельм Дільтей* (1833–1911), *Георг Зіммель* (1858–1918), *Освальд Шпенглер* (1880–1936); *школа творчої еволюції Анрі Бергсона* (1859–1941) та його послідовників. Коротко розглянемо ці школи.

Філософія волі до влади. Німецький філософ і поет *Фрідріх Ніцше* виклав свої погляди у творах «Так говорив Заратустра», «По той бік добра і зла», «Генеалогія моралі», «Воля до влади», «Антихристиянин» та ін. Основні положення філософії Ніцше можна звести до такого.

По-перше, Ніцше оцінював навколишній світ як хаотичний потік життя, активний життєвий універсум. Життя – це перша реальність (субстанція), що передує розділенню матерії та духу, буття та свідомості. Воно виступає вічним принципом буття, який реалізується в індивідуальних і неповторних формах людської діяльності. Розум, свідомість виконує в житті лише другорядну, підпорядковану роль захисту від руйнівних впливів зовнішнього середовища. Основним же стимулом усіх дій людини, які визначають і зміст цих дій, є сфера не-свідомих життєвих потягів.

По-друге, на основі «волі до життя» Ніцше розвинув концепцію «волі до влади». Поняття волі як основи всього існуючого він запозичив у Шопенгауера, але в його працях ідеться не про абстрактну «світову волю», а про конкретно визначену волю – волю до влади. Ніцше був переконаний, що основним законом світобудови є невичерпна воля до впливу і панування. Він діє і в рослинному, і у тваринному світі. Воля до влади – це мовби «душа» світу, укорінена в його глибинних надрах. Світ являє собою арену боротьби за владу, за перевагу над іншими. Владолюбство органічно притаманне також усім людям, хоча і різною мірою. Справжнім буттям людини можуть бути тільки постійний рух і становлення, невинна творчість. Будь-яка дія людини, на думку філософа, – це свого роду властолюбство.

По-третє, найвищим типом людини Ніцше вважав надлюдину (супермена), що звільнилася від слабких сторін своєї природи. Ідея надлюдини була своєрідною реакцією німецького філософа на догматичне християнство, яке, на його думку, зробило людину слабкою, покірною та приниженою. Усе краще в людині, писав Ніцше, знищило християнство. Воно завжди було на боці слабких, настирливо культивувало в людях слабкість і вбивало в них силу, виховувало почуття страху. На протигагу християнському ідеалу Ніцше дав свій ідеал людини сильної, владної. Він писав: «“Бог помер!”», бо віра в такого Бога не варта уваги, але віра в Бога мусить бути, тому – “Хай живе Бог!”», але не Бог безсилим рабів, а Бог всесильних суперменів!».

Академічна філософія життя. Так само, як і Ніцше, *Вільгельм Дільтей* вважав, що основним завданням філософії є осягнення життя. Він розглядав історію Духу починаючи з найдавніших часів. У його розумінні Дух – це не тільки індивідуальна свідомість, а й самі філософські системи (матеріалізм, ідеалізм, дуалізм та ін.). Дух не можна пояснити лише за допомогою засобів науки. «Не пояснити, а зрозумі-

ти за допомогою засобів інтуїтивного проникнення» – такий підхід Дільтея. Психологія «розуміння» має засновуватися на самостереженні, «вживанні», «самопереживанні» та інших подібних методах дослідження. «Остання таємниця життя» не може бути пізнана до кінця, до неї можна лише весь час наближатися.

Георг Зіммель для того, аби розкрити проблему життя, звертався до історії культури і взаємовідносин людини з нею. Життя – це невинна боротьба зі смертю, довічна плинність та мінливість форм культури. Історія культури являє собою невблаганне породжування «життям» все нових і нових культурних форм, які рано чи пізно старіють і стають гальмом для життя. Доля культури через це завжди трагічна, так само як трагічна і вся історія людського роду.

Поняття «життя» в культурно-історичному плані інтерпретує і *Освальд Шпенглер*. Життя для нього – це «доля», «душа» культури, яка обґрунтовує ідею катастроф, що, постійно і регулярно повторюючись в історії, призводять до виникнення і смерті замкнутих у собі цивілізацій.

Концепцію творчої еволюції розвивав представник французького інтуїтивізму лауреат Нобелівської премії *Анрі Бергсон*. Як і його попередники, він закликав розглядати життя не як щось закріплене і завершене, а як безперервне творче становлення. Для Бергсона життя – це метафізичний космічний процес, могутній потік творчого формування, «життєвий порив». Матерія – якісне начало буття – хоча й спричиняє опір, але все ж таки підкоряється життю. Людина тлумачиться Бергсоном як творча істота, здатність до творчості якої визначається ірраціональною інтуїцією. Інтуїція (від лат. *intueri* – раптове осяяння) – це безпосереднє і безмежне споглядання істини шляхом творчого натхнення і сили волі. Вона виникає не внаслідок міркування або ж спостереження, а шляхом укорінення в «інтимну сутність» предметів. Інтуїція являє собою один із виявів життєвого пориву, який містить ясність і очевидність. Бергсон характеризував інтуїцію як основу духу, як саме життя, а завдання філософії полягає в тому, аби допомогти людині оволодіти інтуїціями.

Феноменологія. Помітний вплив на сучасну філософську культуру справила феноменологія – філософський напрям, який прагне звільнити філософську свідомість від натуралістичних настанов, досягти власної сфери філософського знання – рефлексії свідомості про свої акти та їхній зміст, виявити фундаментальні основи пізнання, людського існування та культури. Цей напрям заснував німецький

філософ і вчений, професор Гальського та Фрайбурзького університетів *Едмунд Гуссерль* (1859–1938). Він прагнув відмежувати філософію від природознавства, яке стихійно стоїть на матеріалістичних позиціях, відвести їй якусь цілком ізольовану від усіх інших наук галузь. Такою галуззю має бути «трансцендентальний світ чистої свідомості». Чиста свідомість – це самоочищення свідомості від схем, догм, шаблонних ходів мислення, які нав'язують їй. Така свідомість має справу з феноменами, тобто з тими, що нам надано, що перед нами з'явилося («феномен» із давньогрецької – явище, поява).

Феномени розуміються не як психічні явища, а як деякі абсолютні сутності, що мають всезагальне значення, незалежні від індивідуальної свідомості, але такі, що одночасно знаходяться тільки в ній і не можуть існувати поза нею.

Очищення свідомості, згідно з Гуссерлем, здійснюється за допомогою багатоступінчастого методу – «феноменологічної редукції», у результаті чого виключаються із розгляду або «залишаються в дужках» увесь навколишній світ, усі існуючі погляди, наукові теорії і саме питання про існування того, що є предметом дослідження. У такий спосіб ми як би звертаємося до самих речей у вигляді сфери свідомості, вільної від відношення та реальності, але зберігаючи все багатство свого обґрунтування, ідеалізації. Отже, феноменологія за своєю сутністю є наукою факту, гранично узагальненою та ідеалізованою. Сам Гуссерль вважав її дескриптивною, або описовою, наукою.

Представники феноменології прагнуть виділити чисту, тобто допредметну, досимволічну свідомість, або «суб'єктивний потік», і визначити його особливості. Це робиться тому, що свідомість – дуже складне утворення з різними функціями. Виділивши «чисту» свідомість, можна зрозуміти сутність свідомості взагалі. Головною характеристикою свідомості взагалі є її постійна спрямованість на предмети, тобто інтенціональність.

Свідомість у чистому вигляді, або «абсолютне Я», що одночасно є центром потоку свідомості людини, нібито конструює світ, привносячи у нього «змісти». Усі види реальності, з якими має справу людина, пояснюються з актів свідомості. Об'єктивної реальності, що існує поза і незалежно від свідомості, просто немає. Свідомість пояснюється із самої себе як феномен.

Вирішальну роль у феноменології відіграють методи дослідження. Найбільш докладно Гуссерль розробив метод ідеалізації, або сутніс-

ного описування. Це метод пізнання чистих ідеальних властивостей, таких як «чисельність», «кольоровість», «вродливість». Такі властивості називаються «ейдосом» (від грец. *eidōs* – вид, образ, ідея). У процесі ідеалізації необхідно абстрагуватися від основи, в якій дані властивості конкретизуються, а також від її індивідуальних і родових властивостей. Пізнавальне зусилля має бути сконцентроване на якісній стороні «ейдосу».

У першій половині ХХ ст. феноменологія була досить поширеною і навіть модною філософією. Її запроваджували у різні сфери людської діяльності, наприклад у мистецтво, оскільки мистецтво, безсумнівно, має справу перш за все переважно із феноменами. Так само широке використання феноменології дістало у культурології, соціології, політології та юриспруденції.

Екзистенційна філософія. Провідне місце в ірраціоналістично-гуманістичному напрямі західної філософії належить екзистенційній філософії. Вона зародилась у середині ХІХ ст., коли на протигагу об'єктивному ідеалізму гегелівської філософії датський філософ *Сьорен К'єркегор* (1813–1855) висунув тезу абсолютної цінності саме індивідуально-неповторного (а не всезагального) аспекту реальності як людського існування. Звідси виник і термін «екзистенціалізм» (від лат. *existentia* – існування). Ідеї К'єркегора, щоправда, на деякий час були забуті. І лише в 20-ті рр. ХХ ст. німецький філософ *Мартін Хайдеггер* (1889–1976) у книзі «Буття і час» сформулював філософське вчення, центральним поняттям якого постала «екзистенція» – людське існування. Подібних висновків незалежно від Хайдеггера доходив інший німецький філософ *Карл Ясперс* (1883–1969). Упродовж 1930-х рр. виникає і поширюється французький напрям екзистенціалізму, представниками якого були відомі письменники та філософи *Альбер Камю* (1913–1960), *Жан Поль Сартр* (1905–1980), *Габріель Марсель* (1889–1973), *Моріс Мерло-Понті* (1908–1961) та ін.

Що ж таке екзистенціалізм? Екзистенціалізм – це ірраціоналістична філософія, предметом вивчення якої є не об'єктивна реальність, а внутрішній світ людини.

Філософія екзистенціалізму – ірраціональна реакція на раціоналізм філософії Просвітництва та німецької класичної філософії. За твердженнями філософів-екзистенціалістів, основний недолік раціонального мислення полягає у тому, що воно виходить із принципу протилежності суб'єкта і об'єкта, тобто розділяє світ на дві сфери – об'єктивну та

суб'єктивну. Усю дійсність, у тому числі людину, раціональне мислення розглядає тільки як предмет, «сутність», пізнанням якої можна маніпулювати в термінах суб'єкта – об'єкта. Справжня філософія з точки зору екзистенціалізму має виходити з єдності об'єкта та суб'єкта. Цю єдність втілено в «екзистенції», тобто в якійсь ірраціональній реальності.

Відомі два напрями екзистенціалізму – релігійний, який представлено такими мислителями, як К. Ясперс і Г. Марсель, та атеїстичний, виразниками якого стали М. Хайдеггер, Ж. П. Сартр, А. Камю та ін. Як уже зазначалося, екзистенція в перекладі з латини означає «існування». Саме це існування розуміється в екзистенціалізмі як безпосередня єдність суб'єкта та об'єкта, спрямованість суб'єкта на ззовні, відкритість перед іншим і рух до цього іншого. У релігійному варіанті екзистенціалізму цим іншим є Бог, до нього рухається особистість у своїй свободі.

В атеїстичному варіанті «інше» виступає як «ніщо». Це означає, що людина спонтанно самостворює себе, здійснюючи свою свободу. Перед людиною відкривається безліч наслідків, і вона змушена зробити свій вибір. Здійснюючи його, людина творить свободу. Вона відповідальна за свій вибір насамперед перед собою, зовсім нелегко постійно нести цей тягар відповідальності, усвідомлюючи, що, «створюючи» себе, ти тим самим твориш інших людей та світ у цілому.

Центральними проблемами цієї філософії є такі.

1. *Проблема існування (екзистенції) людини.* Екзистенціальна філософія стверджує, що не все, чим людина живе, що вона переживає, є справжнім існуванням. Коли людина працює, учиться, відпочиває, радіє тому чи іншому випадку – це існування зовнішнє. У такому існуванні втрачається неповторна єдність, єдність кожної окремої особи, зникають ті первісні, внутрішні, інтимні, начебто незалежні від зовнішнього світу, від інших людей переживання, які й становлять існування. Для позначення існування в цьому розумінні й користуються терміном «екзистенція». Екзистенція виражає глибинну основу, сутність існування, неповторність, унікальність людини та її долі. Якщо існування показує людину такою, якою вона є, то екзистенція вказує на можливості, які містяться в ній. Екзистенція означає здатність людини здійснити свій вибір, розкрити свої можливості, бути собою.

Відповідно до філософії екзистенціалізму, аби усвідомити себе як «екзистенцію», людина повинна виявитися в «прикордонній ситуації», наприклад перед лицем смерті. У результаті світ стає для людини

«інтимно близьким». Істинним способом пізнання, способом проникнення у світ «екзистенції» оголошується інтуїція («екзистенційний досвід» у Марселя, «розуміння» у Хайдеггера, «екзистенційне осяяння» у Ясперса), що являє собою ірраціоналістично витлумачений феноменологічний метод Гуссерля.

2. *Проблема буття людини та буття світу* – центральна в екзистенційній філософії. Про це свідчать навіть назви творів основоположників екзистенціалізму. У Хайдеггера основна праця «Буття і час», у Сартра – «Буття і ніщо» та ін. Як же розуміють буття екзистенціалісти і як це поєднується з проблемою людини? На відміну від класичних філософських учень про буття, які розглядають його як об'єктивний, незалежний від свідомості світ, екзистенціалісти вважають, що філософія стоятиме на позиціях життєвого реалізму лише тоді, коли об'єктом її досліджень будуть людина, її життя. Світ для людини існує остільки, оскільки вона йде від свого буття, надає світу певного значення та змісту. Людина творить світ таким, яким вона хоче його бачити, виходячи зі своїх переживань, створює свою емоційну картину світу. І тому, як стверджують екзистенціалісти, немає сенсу говорити про якийсь особливий, об'єктивний, світ позалюдського. В їх концепціях об'єктивна дійсність існує як суб'єктивна, як продукт переживань суб'єкта, як існування його сприйняття, його свідомості.

3. *Проблема свободи людини*. Екзистенціалізм називають філософією свободи. І дійсно, проблема свободи посідає в екзистенціалізмі важливе місце. Але ж у чому полягає сутність свободи? Як її розуміють екзистенціалісти? Екзистенціалізм визначає свободу як вибір людиною самої себе: людина така, якою вона сама себе вільно обирає. Свобода тлумачиться не як свобода діяльності, а лише як свобода вибору або ставлення суб'єкта до незалежного від нього оточення. Він може або вільно погодитися зі своїм станом, або теж вільно не приймати свого стану. Об'єктивна ситуація не сама по собі обмежує нашу свободу, а лише як переживання її як обмеження. Наприклад, в'язень або ж раб теж може бути «вільним», відповідним чином самовизначаючи своє ставлення до свого становища. Звідси висновок: завдання людини полягає не в тому, аби змінити світ, а в тому, аби насамперед змінити своє ставлення до нього.

Ідеї екзистенціалізму справляли і справляють великий вплив на різноманітні течії сучасної філософської думки. Під впливом цієї філософії розвивалася *франкфуртська школа* (Ю. Хабермас, А. Шмідт, Т. Адорно,

Г. Маркузе та ін.), *школа нових філософів* (Ж. М. Бенуа, Г. Лардро, М. Гарен та ін.), що виникли в 70-ті рр. ХХ ст. у Франції, та ін.

Герменевтика. Одним із різновидів сучасної філософії є герменевтика, яку багато дослідників відносять до ірраціоналістично-гуманістичного напрямку. Герменевтика (від грец. *hermēneutike* – мистецтво тлумачення) – теорія і практика тлумачення текстів. Етимологію слова «герменевтика» пов'язують з іменем бога Гермеса – у давньогрецькій міфології посланця богів і того, хто тлумачив їхню волю. У давньогрецькій філософії і філології герменевтика – це мистецтво розуміння і тлумачення текстів, думок, символів та ін. У християнських письменників і теологів – мистецтво тлумачення Біблії.

Підстави філософської герменевтики було закладено німецьким теологом і філософом *Фрідріхом Шлейєрмахером* (1768–1834). Визнаючи наявність «спеціальних» герменевтик: філологічної, теологічної, юридичної, він задавався питанням: яка необхідна умова розуміння? Такою умовою, на його думку, є схожість і відмінність автора тексту і читача. Якщо автор і читач абсолютно «споріднені», то герменевтика є зайвою; якщо ж вони абсолютно різні – герменевтика неможлива. Таким чином, для того аби розуміння було можливим, необхідна певна міра «чужорідності» і «спорідненості» між автором і читачем.

Існують два методи розуміння: граматичний та психологічний. Граматичний метод розкриває розуміння, виходячи з «духу мови», як пов'язане й обумовлене цим духом. Психологічне розуміння розкриває розуміння, виходячи з «душі того, хто розмовляє», як його унікальний своєрідний образ мислення і відчуття. Розуміння полягає у проникненні, з одного боку, у «дух мови», а з другого – у «душу автора». Граматичний і психологічний методи нерозривно пов'язані.

Розуміння, на думку Шлейєрмахера, можна вважати успішним, коли позиції автора і читача «врівноважуються». Читач і в знанні мови (об'єктивна сторона), і в знанні внутрішнього життя автора (суб'єктивна сторона) повинен зрівнятися з автором.

Об'єктом дослідження в герменевтиці найчастіше виступає текст. Головною є проблема розуміння, тлумачення, інтерпретації тексту. Основне питання герменевтики має принаймні два варіанти формулювання: гносеологічний (як можливе розуміння?) та онтологічний (як влаштоване буття, сутність якого полягає у розумінні?).

Фундаментальними поняттями в герменевтиці є поняття герменевтичного трикутника та герменевтичного кола. За допомогою першого

з'ясовуються складні взаємовідносини між автором тексту, самим текстом і читачем, інтерпретатором тексту. У понятті герменевтичного кола виражається особливість процесу розуміння, пов'язаного з його циклічним характером.

Онтологічний характер герменевтичного кола, який виражає специфічну межу процесу пізнання, – початковий пункт герменевтики як філософської течії. Ця ідея посідає центральне місце у вченні німецького філософа *Ганса Георга Гадамера* (1900–1991). Він не зводив герменевтику до розроблення методології розуміння текстів, а визначав її як філософію розуміння. Предметом розуміння, на думку Гадамера, є не значення, вкладене в текст автором, а той предметний зміст, з осмисленням якого пов'язаний цей текст. За Гадамером, герменевтика є філософією «тлумачення»: від тлумачення текстів до тлумачення людського буття, знання про світ і буття в ньому.

Різні проблеми герменевтики розробляли також німецькі філософи *Вільгельм Дільтей* (1833–1911), *Карл-Отто Апель* (1922–2017), *Рудольф Бульман* (1884–1976), *Юрген Хабермас* (нар. 1929), французький філософ *Поль Рікьор* (1913–2005), австрійський релігійний філософ і теолог *Емеріх Корет* (1919–1991) та ін.

Філософська антропологія. Іншою течією ірраціонально-гуманістичного напрямку є філософська антропологія. У широкому значенні – це філософське вчення про природу і сутність людини. Але в цьому випадку філософська антропологія розглядається як напрям у західноєвропейській філософії (переважно німецькій) першої половини ХХ ст., що прагне створення цілісного вчення про людину шляхом використання і тлумачення даних різних наук – психології, біології, етології, соціології, а також релігії та ін.

Початок філософської антропології пов'язаний із появою у 1928 р. праць *Макса Шелера* (1874–1928) «Положення людини в космосі» та *Гельмута Плеснера* (1892–1985) «Ступені органічного і людина», у центрі уваги яких – проблема природи людини, її сутності, специфічна відмінність у способі існування людини і тварин. Надалі ідеї філософської антропології розвинули *Еріх Ротхакер* (1888–1965), *Ернст Кассіпер* (1874–1945) та ін.

Однією з головних тем цього напрямку є тема істотних відмінностей людини і тварини. Шелер убачав їх відмінність у здатності людини предметно й об'єктивно ставитися до середовища; Гелен – у нерозвиненості людини, яка компенсує її в діяльності; Ротхакер – у здатності

творити і бути витвором культури. Утім вони переконані, що природа людини залишається незмінною і залежить від Бога.

Шелер вважав, що незнання сутності людини призводить до кризи в культурі, суспільстві. Криза суспільства – це криза людини, криза особистості. Причина цього – у неправильному підході до пізнання людини. Знання про людину має становити певне синтетичне знання, що включає три основні сфери знання: природничонаукове, філософське та релігійне. Проблема людини – це головне питання філософії. Криза сучасного суспільства показує всю насущність цього завдання.

У людській природі Шелер виділяв два основних начала: життєве начало, якийсь життєвий порив, і дух, що йде від Бога. За своїм життєвим началом людина є твариною, живою істотою, утім істотою розумною, яка володіє духом, оскільки Бог її наділяє духом. Боже-ственный дух перевершує людську природу, тому людина стає людиною тоді, коли вона асимілює в собі дух Божественний, роблячи його своїм надбанням. Шелер убачав сутність людини не в мисленні або волі, а в любові.

Психоаналіз (фрейдизм). Однією з найвпливовіших ідейних течій ХХ ст. став психоаналіз, або фрейдизм. Засновником психоаналізу в його класичній формі був австрійський психолог, невропатолог, психіатр *Зигмунд Фрейд* (1856–1939). Його теоретичні погляди сформувалися під впливом традицій класичного природничо-наукового матеріалізму та еволюціонізму в той час, коли вже намітилася криза традиційних уявлень про психічне життя людини. Основні погляди Фрейда викладено в його працях «Три нариси з теорії сексуальності» (1905), «По той бік принципу задоволення» (1920), «Я і Воно» (1923), «Тотем і табу» (1913), «Майбутнє однієї ілюзії» (1927), «Незадоволеність у культурі» (1930) та ін. У названих працях яскраво виявляється перехід Фрейда від раціоналізму до ірраціоналізму. Головним у його концепції психоаналізу стали виявлення несвідомого, його філософське осмислення та тлумачення. Фрейд, висуваючи свою концепцію несвідомого, підкреслював, що воно не було предметом дослідження класичної філософії та психології тому, що в них панував культ розуму та свідомості. Психіка ж людини, на його думку, роздвоюється на дві сфери: свідоме та несвідоме. Саме вони і визначають суттєві характеристики особистості. Поділ психіки на свідоме та несвідоме є основною передумовою психоаналізу.

На цій підставі у Фрейда формуються уявлення про суб'єктивну реальність людини. У праці «Я і Воно» він розгортає структурну концепцію психіки, визначаючи в ній такі сфери:

а) несвідоме («Воно») – це визначальний глибинний пласт людської психіки. Він функціонує на основі природжених, природних, генетично первинних потягів;

б) свідоме («Я») – це розум людини, або «Его». Воно виступає посередником між несвідомим та зовнішнім світом «Я», прагне зробити «Воно» прийнятним для світу і привести світ у відповідність до бажань «Воно»;

в) передсвідоме («Над-Я») – це внутрішнє особисте сумління. Воно утворюється під впливом системи суспільних заборон. Якщо «Воно» зумовлене генетично, «Я» – індивідуальним досвідом, то «Над-Я» є результатом впливу інших людей, суспільства.

Важливим складовим елементом вчення Фрейда було уявлення про існування в надрах «Воно» одвічних несвідомих інстинктів. Спираючись на дані природничих наук, Фрейд головною рушійною силою і передумовою поведінки людини вважав два інстинкти: самозбереження та сексуальний інстинкт. Саме сексуальний інстинкт, інстинкт лібідо, і став центральною ланкою психоаналізу.

Інстинкти, на думку вченого, вступають у конфлікт зі свідомістю, орієнтованою на принцип реальності, тобто на соціально прийнятні форми поведінки та способи задоволення бажань. Свідоме «Я» та передсвідоме «Над-Я» прагнуть підкорити сферу несвідомого «Воно». При цьому відбувається лише уявне розв'язання конфлікту, оскільки витіснені в несвідоме сексуальні бажання в будь-який час можуть вирватися на поверхню і стати причиною нових конфліктів. Пошук їх реального розв'язання досягається шляхом свідомого оволодіння бажаннями, їх безпосереднім задоволенням або сублімацією (від лат. *sublimatio* – високо піднімаю, підношу).

Сублімація – це особливий вид відхилення інстинктів (лібідо) від притаманної їм спрямованості і переключення їхньої енергії на досягнення соціальних та культурних цілей. Сублімацією Фрейд пояснював виникнення релігії, мистецтва, суспільних інституцій. Сублімація, за Фрейдом, виявляється у творчості. З позиції сексуальних поглядів Фрейд аналізував творчість Леонардо да Вінчі, Гете, Шекспіра, Достоевського.

Учення Фрейда, не будучи філософським, містить значний світоглядний потенціал, перш за все завдяки специфічному осмисленню

сутності людини та культури. Індивідуальний розвиток людини, на думку Фрейда, відтворює основні етапи розвитку людства взагалі. Перехід дитини від одного віку до іншого повторює ті самі етапи, які у своєму розвитку пройшло людство. Психіка людини, за Фрейдом, – це засіб взаємозв'язку всіх епох. При цьому буття людини тлумачиться як постійна боротьба між «інстинктом життя» (Еросом) та «інстинктом смерті» (Танатосом).

Пояснюючи походження та сутність культури, Фрейд виходив із переконання в подібності закономірностей, індивідуальних та колективних психологічних явищ, а також із однаковості механізмів формування нормальних та патологічних виявів психіки. На цій підставі він констатував, що релігію слід вважати загальнолюдським нав'язливим психозом, аналогічним відповідному дитячому неврозу, укоріненому в комплексі Едіпа, це форма масового божевілья¹.

Фрейд зробив суттєвий внесок у розуміння закономірностей функціонування психіки людини. Його погляди вплинули на мистецтво, етнографію, психологію, духовне життя західного суспільства взагалі. Але в психоаналізі Зигмунда Фрейда, як і в будь-якій іншій галузі знання, є невирішені питання; є в його концепції і такі положення, які з часом виявили свою обмеженість та практичну безперспективність.

Неофрейдизм. Найвідомішими послідовниками Фрейда були засновник *аналітичної психології* швейцарський психолог, філософ і культуролог *Карл Густав Юнг* (1875–1961); засновник *індивідуальної психології* австрійський психолог *Альфред Адлер* (1870–1937); засновник *сексуально-економічної теорії* австро-американський лікар *Вільгельм Райх* (1879–1957); німецький філософ, психолог та соціолог *Еріх Фромм* (1900–1980) та ін. Ці філософи уточнили вихідні положення психоаналізу, оновили їх, і тому їх концепція дістала назву неофрейдизму.

Аналітична психологія. Ідеї психоаналізу розвивав *Карл Густав Юнг*, який свої погляди виклав у творах «Про психологію несвідомого» (1943), «Символіка духу» (1948), «Про коріння свідомості» (1954), «Підхід до несвідомого» (1961) та ін. У книзі «Метаморфоза і символи лібідо» (1912) Юнг відкинув сексуальну інтерпретацію лібідо Фрейдом, проголосивши тлумачення лібідо як психічної енергії. Також він

¹ Комплекс Едіпа, за Фрейдом, – це сукупність неусвідомлюваних уявлень та почуттів, які концентруються навколо несвідомого потягу дітей до одного з батьків протилежної статі.

висунув концепцію, відповідно до якої індивідуальне несвідоме Фрейда – усього лише частина набагато більшого «колективного несвідомого», під яким розумілася загальна пам'ять усього людського роду, що зберігається в схованках людської душі. Також Юнг сформулював ідею архетипів – загальнолюдських прототипів, які становлять зміст колективного несвідомого. Він вважав, що воно ідентичне в усіх людей і створює загальну підставу духовного життя кожної людини, будучи за своєю природою понадособистісним. Цей шар психіки безпосередньо пов'язаний з інстинктами, тобто наслідуваними чинниками. Динаміка архетипів (наприклад, образів героя, демона, матері-землі та ін.), за Юнгом, лежить в основі міфів, символіки, художньої творчості, сновидінь. Архетипи діють у людині інстинктивно.

Індивідуальна психологія. Ще одним представником неофрейдизму був австрійський психолог *Альфред Адлер*. Його основні твори: «Пізнання людей» (1917), «Практика і теорія індивідуальної психології» (1920), «Сенс життя» (1933) та ін. У роботі «Про неповноцінність органів» (1907) він сформулював концепцію хвороби як порушення балансу у відносинах органу і навколишнього середовища, який організм прагне компенсувати. Адлер вважав, що в основі психопатологічних варіантів людської поведінки лежить ідея компенсації почуття неповноцінності як результат реалізації неусвідомлюваного прагнення переваги. Ідея та принцип компенсації стали однією з підстав учення Адлера. Він також відкидав фрейдистські ідеї про особливу роль і значення сексуальності та несвідомого у житті людей і вважав особливо важливим приділяти увагу соціальним складовим, а також цілям поведінкових мотивацій. Особливої популярності набули ідея та термін Адлера «комплекс неповноцінності». Подолання цього почуття Адлер пов'язував із тенденцією «прагнення влади» (те саме, що і «воля до влади» у Ніцше). Недостатня або перекручена компенсація почуття неповноцінності, відповідно до ідей Альфреда Адлера, і призводить до неврозів.

Філософія Еріха Фромма. Найбільш відомим представником психоаналізу вважається *Еріх Фромм*. Його основні твори: «Втеча від свободи» (1941), «Мистецтво кохання» (1956), «Концепція людини у Маркса» (1961), «Серце людини» (1964) та ін. Творчість Фромма характеризується широким використанням і критичним переосмисленням ідей Фрейда, Маркса (головним чином раннього), філософської антропології, екзистенціалізму та ін. Об'єднуючим початком наукових

пошуків ученого стала проблема людини в її соціокультурному вимірі. Людина, за Фроммом, є істотою, яка вийшла в процесі еволюції за рамки інстинктивного пристосування до навколишнього світу і набула свідомості, самосвідомості, розуму. Відчуження людини від природи, від людей, від самої себе, а також усвідомлення цієї відокремленості і власної безпорадності перед силами природи та суспільства стають, на думку Фромма, джерелом сорому, тривоги, почуття вини, які людина прагне перебороти у своєму індивідуальному існуванні. Він вважав, що людське існування та свобода споконвічно нероздільні.

Фромм також піддав перегляду концепцію Фрейда про несвідоме, мету та завдання психоаналізу. Він розглядав несвідоме як соціальний феномен. На його думку, «несвідоме – це вся людина мінус та його частина, яка сформована її суспільним середовищем». Головна мета психоаналізу переміщується із пристосування людини до наявних умов на досягнення людиною продуктивної орієнтації, пов'язаної зі зростанням та розвитком усіх людських можливостей.

Сексуально-економічна теорія. Учень і колега Зигмунда Фрейда – *Вільгельм Райх* – був одним із лідерів ліворадикального фрейдизму. У своїх працях «Функції оргазму» (1927), «Аналіз характеру» (1928), «Генітальний та невротичний характер» (1929), «Масова психологія фашизму» (1933), «Сексуальна революція» (1936) та інших він розвивав власні психоаналітичні орієнтовані концепції. Вважаючи сексуальність і оргазм основним регулюючим механізмом людської життєдіяльності, Райх розробляв науку про «сексуальну економію», засновану, на його думку, «на соціологічному фундаменті Маркса та на психологічному фундаменті Фрейда». Також він заклав підвалини фрейдомарксизму, ідеї якого розвив у роботі «Діалектичний матеріалізм і психоаналіз» (1924).

Райх брав активну участь у робочому русі, заснував декілька організацій для проведення в життя «сексуальної політики пролетаріату». У книзі «Масова психологія фашизму» він здійснив перше ґрунтовне дослідження з психології та психопатології фашизму. Розробляв проблеми і теорію сексуальної революції, яку вважав атрибутом революційного та реформістського процесів. Стверджував, що сексуальна революція є передумовою та основою «дійсно людської революції», оскільки вона звільняє людей від подавленої сексуальності, розкріпачує їх і тим самим створює умови для справжньої соціальної революції. Створив учення про існуючу систему сексуальної репресивності, яка

використовує родину, політику й культуру з метою придушення сексуальності та волі людини і тим самим формує консервативний тип характеру людей, орієнтований на сліпе підпорядкування та підтримання диктатури. Проаналізував сексуальне придушення як основне джерело масової невротизації та неврозів.

■ § 3. Позитивістська тенденція в сучасній світовій філософії

Відповіддю на реальні проблеми науки, які були зумовлені її бурхливим розвитком у ХХ ст., стало виникнення такого напрямку у філософії, як *позитивізм* (від лат. *positivus* – позитивний). Основні ідеї позитивізму було сформульовано французьким філософом *Огюстом Контом* (1798–1857). Уся попередня традиційна філософія (матеріалізм та ідеалізм), на думку Конта, з її абстракціями («матерія», «дух» та ін.) і претензіями на самостійне дослідження реальності не мають права на існування. Усі знання про світ дають тільки конкретні «позитивні» науки (звідси і назва), які спираються на безпосередній досвід людини. Конт припускав існування синтезу наукового знання, за яким можна зберегти стару назву «філософія». Предметом такої філософії мають бути складання та систематизація спеціально-наукового знання. Подібні ідеї розвинули англійські філософи *Джон Стюарт Мілль* (1806–1873) та *Герберт Спенсер* (1820–1903).

На початку ХХ ст. розпочинається етап так званого «*другого позитивізму*», або *емпіріокритицизму*. Його творцями були професор фізики Віденського університету *Ернст Мах* (1838–1916) та швейцарський філософ *Ріхард Авенаріус* (1843–1896). На відміну від «першого позитивізму», котрий розглядав філософію як синтезуючу науку, емпіріокритицизм зводив її до теорії пізнання і прагнув побудувати теоретичну модель процесу пізнання. В основу цієї філософії покладено ідеалістично витлумачене поняття досвіду. Довід розглядається не як відображення об'єктивного світу, а як внутрішній світ свідомості, людських переживань, що виникають незалежно від впливів зовнішнього світу, – як потік відчуттів, очищених від субстанції, причинності і взагалі від об'єктивної реальності. Емпіріокритицизм прагнув довести, що реально існують лише відчуття, усе інше – їхні комплекси.

Сучасною формою позитивістської філософії є *«третій позитивізм»*, або **неопозитивізм**. Неопозитивізм – це течія, до якої входять різні логіко-філософські школи. Серед них – школи логічного позитивізму (логічного емпіризму), логічного негативізму, аналітичної філософії (логічного аналізу) та ін.

1. **Логічний позитивізм** (*логічний емпіризм*) сформувався у 1922 р. Його представниками є австрійський філософ *Моріц Шлік* (1882–1936), американський філософ і логік *Рудольф Карнап* (1891–1970), німецький філософ *Ханс Рейхенбах* (1891–1953), австрійський філософ *Людвіг Вітгенштейн* (1889–1951).

Логічний позитивізм розвивається в руслі головного ідейно-теоретичного спрямування перших двох етапів позитивізму. Він також заперечує за філософією право бути самостійним ученням, відкидає як матеріалізм, так і ідеалізм. Проте логічний позитивізм привертає увагу не до систематизації спеціально-наукових знань у філософії, як це робив класичний позитивізм, а до діяльності з аналізу мовних форм знання. Метою аналізу слугує розрізнення змістовних і осмислених висновків – з одного боку, і нісенітних – з другого.

Очищенню мови, на думку неопозитивістів, сприяє розроблена ними процедура *верифікації* (від лат. *verificare* – доводити істину). Сутність цього принципу полягає у тому, що кожне твердження необхідно порівняти з фактами. Якщо при цьому виявиться принципова неможливість зіставлення якогось твердження з фактичними даними, то воно вважається позбавленим сенсу «псевдотвердженням» і від нього слід звільнитися. Таким чином, функція філософії полягає у поясненні діяльності людини в мовному світі. Згідно з такою логікою безглуздо говорити: «є матерія», «нема матерії», «матерія первинна», «свідомість первинна» чи запитувати: «Чи є Бог?» тощо.

Отже, принцип верифікації передусім було спрямовано проти світоглядних принципів філософії. Однак вилучення світоглядних питань із філософії і наукового знання не виправдало надій. Класичні метафізичні проблеми були значними не тільки для осмислення людської життєдіяльності, природи людини, а й для аналізу гносеологічних питань. Крім цього, виявилось неможливим формалізувати мову науки до кінця. Адже у структурі наукових теорій існують метафізичні висловлювання, які не можна перевірити за допомогою принципу верифікації. Усе це спричинило крах принципу «верифікації».

2. Другим різновидом неопозитивізму є **логічний негативізм**. Основним його представником є англійський філософ і соціолог *Карл Поппер* (1902–1994), який запропонував замінити «верифікацію», спрямовану на встановлення істинності тверджень шляхом їх безпосереднього зіставлення з фактами, так званою «фальсифікацією», тобто пошуками фактів, які не підтверджують, а спростовують («фальсифікують») дане твердження. Тим самим Поппер перетворює позитивізм на своєрідний, так би мовити, «негативізм», адже навіть коли не виявлено фактів, що «фальсифікують» твердження, і останнє визнається придатним для наукового застосування, воно кваліфікується як «виправдане», а не істинне. Таким чином, постійно зберігається можливість появи фактів, які, зрештою, сфальсифікують твердження.

3. Третім різновидом неопозитивізму є **аналітична філософія**. Її основними представниками були *Бертран Рассел* (1872–1970), *Джордж Мур* (1873–1958), *Людвіг Вітгенштейн* (1889–1951) та ін. Аналітична філософія зводить філософію до аналізу запровадження мовних засобів і висловів, що тлумачаться як справжнє джерело філософських проблем. Цей аналіз розглядається у філософії як єдиний правомірний метод філософського дослідження та спрямований на те, аби виявляти ситуації запровадження мовних засобів, які породжують філософські проблеми. Представники аналітичної філософії доводять, що не існує реальних філософських проблем, а проблеми, що традиційно розглядаються як філософські, є або псевдопроблемами, або мають логіко-лінгвістичний характер, або потребують конкретного змістовного дослідження. Отож, основне завдання цієї філософії полягає в розробленні семантичної теорії значення мовних виразів, яка є одночасно теорією розуміння. Ця течія справила значний вплив на сучасні логіку та лінгвістику.

4. «Паралельно» з аналітичною філософією у 60–70-х рр. ХХ ст. виникає **постпозитивізм**. Основні його представники – *Імре Лакатос* (1922–1974), *Томас Кун* (1922–1996), *Поль Фейєрбаєнд* (1924–1996) та ін. Принциповим положенням постпозитивізму стало твердження про визначальну роль науки в житті суспільства. Воно поєднується з прагненням відокремити науку як особливу сферу раціональності від псевдонауки, передусім від метафізики та ідеології. Представники цього напрямку переглянули вихідні принципи неопозитивізму щодо методології наукового пізнання, радикально переосмислили сам предмет вивчення – ним стали не окремі висловлювання, а наука як цілісна динамічна сис-

тема, що розвивається, оскільки наукове знання є цілісним за своєю природою, його не можна розбити на окремі висловлювання чи незалежні один від одного рівні: емпіричний та теоретичний.

Структуралізм. Однією з форм позитивізму є методологічний напрям, який одержав назву структуралізму. Він виник у європейській філософії у середині ХХ ст. та об'єднав низку шкіл у соціогуманітарному пізнанні, пов'язаних із виявленням структури, тобто сукупності відносин між елементами цілого, що зберігають свою цілісність у ході різноманітних перетворень і змін. У такому вигляді поняття «структура» характеризує не просто стійкий «кістяк» якого-небудь об'єкта, а сукупність правил, за якими з одного об'єкта можна одержати другий, третій і так далі шляхом перестановлення його елементів і деяких симетричних перетворень. Виявлення структурних закономірностей окремих об'єктів досягається шляхом виведення відмінностей між цими об'єктами як перетворень одне в одного конкретних варіантів єдиного абстрактного інваріанта.

Головні представники структуралізму – французький антрополог та філософ *Клод Леві-Стросс* (1908–2009), філософ та історик культури *Мішель Фуко* (1926–1984), психоаналітик *Жан Лакан* (1901–1981), літературознавець *Ролан Барт* (1915–1980), один із засновників філософського напрямку постмодернізму *Жак Дерріда* (1930–2004). Основним джерелом розроблення методології філософського структуралізму була книга швейцарського мовознавця *Фердинанда де Соссюра* (1857–1913) «Курс загальної лінгвістики» (1916). Саме йому належить ідея створення загальної науки про знаки, яку він назвав семіологією. Філософ уважав, що «мова є лише поодиноким випадком, який описується теорією знаків». Така позиція Соссюра передбачала можливість застосовувати методи структурної лінгвістики в ході дослідження інших знакових систем.

Саме ці особливості структурної методології використовував Леві-Стросс під час дослідження сімейно-родинних стосунків, ритуалів, міфів, культурного та ментального життя первісних племен. Фуко переніс засоби структурного аналізу у сферу історії ідей. У своїй найвідомішій роботі «Слова і речі» Фуко на прикладі трьох наук – мовознавства, біології та політичної економії розглянув зміни структур, які лежать в основі знання протягом трьох періодів історії європейської культури: Ренесансу, класики та сучасності. Барт використовував положення структурного аналізу для усвідомлення європейських соці-

альних явищ. Кожний із структуралістів прагнув виявити «бінарні опозиції» (природа – культура, тварина – рослина та ін.), що лежать в основі глибинних структур людського розуму, визначити універсальну структуру людського буття.

Що стосується структуралізму, то слід зазначити його позитивні риси і значення для науки. Це, по-перше, ретельне розроблення механізмів комунікації; по-друге, опора на багатомірність культурних утворень. Проте структуралізм заперечує активність суб'єкта як носія культури, недооцінює індивідуальність, абсолютизує знаково-мовну систему.

§ 4. Комунікативна філософія

Комунікативною філософією називають філософський напрям, що розглядає фундаментальні проблеми людського буття крізь призму проблеми комунікації, інтерсуб'єктивності. Уперше справжньої філософської глибини проблема інтерсуб'єктивності набула у Е. Гуссерля, який намагався дослідити здатність людини виходити за межі індивідуальної свідомості. Пізніше конкретний розвиток комунікативна філософія набула у працях К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, М. Ріделя, О. Ф. Больнова та інших.

Комунікація, на думку представників цього напрямку, є універсальним надбанням людства й універсальною реальністю людського існування. Справжня комунікація існує для всіх без винятку. Інтерсуб'єктивна комунікація не зводиться до мовної передачі інформації, а одночасно є процесом досягнення згоди. Мова виступає в цьому процесі не лише механізмом об'єктивації інформації, а й медіатором розуміння. Практикою комунікативних взаємин для досягнення суспільної узгодженості виступає дискурс, в результаті якого спільнота має досягти консенсусу, єдності щодо універсальності знання та етичних норм. Заслуга комунікативної філософії полягає, насамперед у тому, що вона по-справжньому ґрунтовно звернулася до проблеми інтерсуб'єктивності.

Трансцендентальна прагматика К.-О. Апеля. Прагматично-лінгвістичного забарвлення комунікативна філософія набула у творчості німецького філософа Карла-Отто Апеля (1922–2017). До його основних

робіт можна зарахувати праці «Трансформація філософії» (1973), «Ідея трансцендентальної прагматики» (1974), «Дискурс та відповідальність» (1988) та ін.

У праці «Трансформація філософії» К.-О. Апель розробляє концепцію мовленнєво-комунікативної інтерсуб'єктивності, згідно з якою формування ціннісних нормативів має здійснюватись не на основі наслідування традиції або вимог монологічного розуму, до якого звертався західноєвропейський раціоналізм, а на основі комунікації, яка уявляється останньою авторитетною інстанцією. Згідно з цим підходом, раціонально-комунікативне обґрунтування цінностей може бути здійснене лише тоді, коли не існуюватиме жодних авторитетів, здатних санкціонувати результати діяльності. Тільки комунікативна спільнота має бути зобов'язуючою інстанцією для всіх її членів. Інакше кажучи, лише на основі порозуміння у мовленнєво-комунікативній взаємодії індивідів можуть бути витворені морально-практичні нормативи. Дискурс – довершена форма комунікації, в процесі якої індивіди обговорюють та обґрунтовують універсальність знання та етичних норм. Таке раціонально-комунікативне обґрунтування цінностей можливе лише за умови відкидання будь-яких авторитетів, здатних вплинути на результати діяльності. Прагнучи подолати обмеженість реальної комунікативної аргументації, якою є, наприклад, соціальна нерівність учасників дискурсу, примуси, просторово-часові обмеження, К.-О. Апель вводить поняття *необмеженої комунікативної спільноти*, яка є гарантом об'єктивності і достепенності пізнання, що заступає кантівську ідею трансцендентальної «свідомості взагалі».

Теорія комунікативної дії Ю. Габермаса. Подальший розвиток комунікативна філософія отримала у працях Юргена Габермаса (нар. 1929 р.) – найвідомішого соціального філософа і соціолога Німеччини.

Найважливіша складова вчення Ю. Габермаса – теорія комунікативної дії, що описує альтернативні структури, які не стали інституціональними в сучасній науково-технічній цивілізації, і водночас описує «двосходинкову» будову сучасного суспільства, що є системою і життєвим світом, у якому здійснюється безпосередня комунікація.

Ю. Габермас вирізняє два типи поведінки: «стратегічну» (інструментально орієнтовану) і комунікативну. Перша ставить за мету досягнення інтересу (обман – свідомий чи несвідомий), що призводить до маніпулювання або до спотворення комунікації. Обидва наслідки

є негативними для суспільства (аномія, відчуження, втрата колективної ідентифікації і сенсу культури та ін.). Комунікативна ж поведінка створює впорядковане нормативне середовище, стійкі особистісні структури, здатні до розгортання і самоздійснення. Інакше кажучи, справжня суспільна інтеграція досягається в рамках комунікативної поведінки.

Пізніше філософ дещо модифікує своє розрізнення типів дії, виділяючи вже чотири типи: стратегічна, норморегулююча, експресивна (драматургічна) і комунікативна дія. При цьому стратегічна дія включає в себе інструментальну і «власне стратегічну» дію. Орієнтація на успіх (або необхідність зважати на неуспіх), на використання засобів, які відповідають визначеним цілям, залишилися її загальними ознаками.

У роботі «Моральна свідомість і комунікативна дія» Ю. Габермас розробляє поняття «ідеальної комунікації», близьке до відповідної конструкції К.-О. Апеля. Ідеальна комунікація, або ідеальний дискурс, на думку філософа, характеризується такими чинниками: усі учасники комунікації є в принципі рівноправними; жоден аргумент не треба виключати; ніхто не повинен зазнавати перешкод чи якихось інших відвертих або прихованих утисків влади використовувати свої мовленнєві акти; останньою інстанцією має бути лише «своєрідний невимушений примус вагомішого аргументу».

Отже, ідея ідеальної мовленнєвої комунікації має стати, на його думку, критичним масштабом реально досягнутої згоди, щоб фактична згода піддавалася сумніву, критичній перевірці на істинність. Ця вимога є достатнім індикатором істинного взаєморозуміння.

§ 5. Постмодерністський напрям у сучасній філософії

Поняття «*постмодернізм*», або «*постмодерн*», позначає ситуацію у культурі Заходу, яка склалася наприкінці ХХ ст. Дослівно цей термін означає «*післясучасність*», або «*постсучасність*». Як теоретичне поняття «постмодернізм» починає вживатися у 80-х рр. ХХ ст., передусім завдяки творам одного з представників цього напрямку *Жана Франсуа Ліотара* (1924–1998). Саме у цей час постмодернізм набуває своєї концептуальної оформленості та самостійності.

Видатними сучасними представниками постмодернізму є *Ролан Барт* (1915–1980), *Жан Бодрійар* (1929–2007), *Жіль Дельоз* (1925–1995), *Жак Дерріда* (1930–2004), *П'єр-Фелікс Гваттарі* (1930–1992), *Річард Рорті* (1931–2007) та ін.

Слід зазначити, що смисл і зміст самого поняття «постмодернізм» у різних авторів суттєво різняться, оскільки і саме мислення в рамках цього напрямку заперечує будь-яку єдність поглядів і постійність світоглядних позицій. Постмодернізм за своєю сутністю не може розглядатися як певна самостійна і визначена філософія.

Незважаючи на суттєві смислові розбіжності у підходах представників постмодернізму до розуміння основних філософських проблем, можна виділити деякі загальні характерні риси постмодернізму:

1) плюралізм, відсутність будь-якого єдиного начала та спільних передумов. Представники постмодернізму переконані, що ні у свідомості, ні в культурі, ні в людському світі немає жодних інтегруючих ідей. Будь-яка єдність має «репресивний» характер і пов'язана з тоталітаризмом, будь-яка форма якого має бути заперечена;

2) переконання у неспроможності людини пізнати і змінити світ та порядок речей. Вважається, що будь-які наші проекти перетворення дійсності приречені на провал;

3) відмова від спроб систематизації уявлень про світ. Постмодерністи переконані, що світ і уявлення про нього неможливо привести в систему, оскільки вони не поміщаються в жодну схему; події завжди випереджають будь-яку теорію;

4) розробка нового методологічного підходу, яким стала «деконструкція», спрямована на руйнування впевненості у тому, що текст має єдине фіксоване значення. Результатом цього став розрив зв'язку між значенням і текстом;

5) відмова від розуміння суб'єкта як центральної ланки пізнання та спроба філософствування без суб'єкта, оскільки заперечується опозиція «об'єкт – суб'єкт» і суб'єкт перестає бути центром пізнання, що в межах класичного філософського мислення є нонсенсом;

6) розуміння світу і культури як сукупності текстів і тексту як репрезентації реальності. А оскільки жодне з тлумачень тексту не може претендувати на визнання всіма, то звідси випливає висновок: істинного смислу тексту не може бути в принципі;

7) ігнорування значення «домінантних» цінностей і систем, нівелювання «високої культури», зведення її до культури масової, до еkleктичного панування всіх стилів, форм і напрямів;

8) утрата значущості традиції. Замість неї на перший план виходить «цитуння» як гра з тим, що «вже було». Авторитет і досвід перетворюються на ніщо;

9) відмова від поняття «прогрес» як у знанні, так і в соціальному житті.

Усіх представників постмодернізму об'єднує стиль мислення, у межах якого віддається перевага не постійності знання, а його нестабільності; цінуються не абстрактні, а конкретні результати досвіду; стверджується, що дійсність сама по собі (кантівська «річ-у-собі») є недоступною для нашого пізнання; робиться акцент на відносності дійсності. Отже, на думку постмодерністів, ніхто не може претендувати на істинність, оскільки будь-яке розуміння є людським тлумаченням, яке не буває завершеним. Крім того, на нього здійснюють суттєвий вплив такі факти, як соціально-класова, етнічна, расова, родова та інша належність індивіда.

Таким чином, світ не існує окремо від інтерпретатора та інтерпретації і уявлення про нього реалізуються через безперервний ланцюг інтерпретацій. Об'єкт і суб'єкт пізнання виявляються нероздільними.

Людське пізнання відбувається за допомогою знаків і символів, які у своєму походженні і своїх смислах та значеннях також зумовлені людськими чинниками: історичними та культурними умовами, інтересами, психологічними умовами тощо. Тому на об'єкті завжди лежить відбиток суб'єкта.

Слід підкреслити, що у точному сенсі філософії постмодернізму не існує: постмодерністська рефлексія спрямована на доведення неможливості філософії як такої, неможливості вироблення нового філософського стилю мислення, що розуміється як створення цілісної пояснюючої світоглядно-теоретичної системи.

Звідси такі властиві постмодернізму: песимізм, «втрата суб'єкта», гра зі стилями і сенсами попередніх епох, стирання будь-яких меж між визначеностями, структурами, інститутами, формами.

Отже, у філософії (так само, як і в науці, мистецтві, релігії) епохи постмодерну не існує й не може існувати яка-небудь об'єктивна основа, оскільки не існує об'єктивної істини, тієї точки зору, яка могла

б слугувати підґрунтям для істинного світогляду. Відсутність «опорних пунктів» і стійких принципів пізнання, розмитість меж між об'єктом і суб'єктом пізнання, соціокультурна уособленість, історична відносність і невизначеність будь-якого знання – усе це й характеризує «ситуацію постмодерну» в сучасній культурі взагалі та філософії зокрема. У «стані постмодерну» людина виявилася позбавленою будь-яких філософських, наукових, релігійних або моральних орієнтирів і залишилася наодинці зі світом, в якому неподільно господарює мінливість буття.

Не маючи власної культурної домінанти, але намагаючись виразити дух часу, цей напрям претендує на створення «нового мислення», «нової ідеології», завдання якої – розмивання засад, цінностей та меж традиційного філософського знання.

§ 6. Релігійно-філософські вчення

Філософські напрями релігійної орієнтації на Заході виникли в основному в руслі християнського релігійно-теологічного комплексу або в безпосередньому зв'язку з ним. Найбільш концептуально стійкими та ідеологічно впливовими в західному світі є неотомізм, тейяр-дизм та персоналізм.

Неотомізм – офіційне філософське вчення католицької церкви. Серед найвідоміших представників неотомізму – колишній посол Франції у Ватикані *Жак Марітен* (1882–1973), французький академік *Етьєн Анрі Жільсон* (1884–1978), *Густав Веттер* (1911–1989) та американський філософ *Юзеф Бохенський* (1902–1995). На відміну від усіх інших філософських напрямів Заходу неотомізму притаманні традиціоналізм, догматична стабільність ідей і теоретичних постулатів; він свідомо чинить опір тенденціям оновлення і не без гордості проголошує себе «філософією», «яка зберігається в століттях».

Філософії неотомізму притаманні такі характерні риси.

1. Ідейними джерелами неотомізму є вчення філософа-схоласта XIII ст. Фоми Аквінського. Неотомізм – сучасний томізм – був відроджений енциклікою Папи Лева XIII у 1879 р. В енцикліці наголошувалася необхідність «відновлення в католицьких школах християнської філософії в дусі ангельського доктора святого Фоми Аквінського»

і перетворення його вчення «на нову філософію для нових часів». У наш час розробляють і пропагують неотомізм Академія Святого Фоми у Ватикані, Католицький інститут у Парижі, Пуллахський інститут поблизу Мюнхена, інститут Нотр Дам (США) та ін. Видаються журнали «Томіст» та «Божественний Фома».

2. Предмет філософії неотомізму – буття Бога і створення світу, співвіднесення Бога і світу. Це відкрита релігійна філософія. Вона протиставляє абсолютне, надприродне буття буттю конкретних речей. Буття саме по собі – це чисте буття (Бог). Неотомізм проголошує існування аналогії між Богом та його творінням: Творець протилежний світові, але його творіння дає змогу судити про нього.

Буття Бога неотомісти доводять на підставі створених ним речей. В основі теорії буття лежить ідея *креаціонізму* (від лат. *creatio* – створення). За цією ідеєю органічний і неорганічний світ виникає внаслідок акту Божественного творіння. Звідси випливає, що матерія не вічна, вона другорядна. Питання про те, що таке буття, вирішується в такий спосіб: «Бути – значить бути створеним Богом, бути – значить бути в Богові».

3. Центральним принципом неотомізму є принцип гармонії віри та розуму. Він спрямований на те, аби примирити догматичні основи християнської віри з вимогами мислячого розуму, узгодити недоказові положення релігії з раціонально-логічною силою знання і таким чином виправдати християнство перед наукою та освітою, авторитет яких дедалі зростає. Неотомісти запевняють, що віра без розуму перетворюється на сліпе поклоніння, марновірство (фідеїзм), а розум без віри впадає в гординю зарозумілості (атеїзм, скептицизм, науковий раціоналізм). Однак замість обіцяної «гармонії» віри і розуму неотомісти пропонують варіант підпорядкування розуму вірі, бо пропорція, в якій вони об'єднуються, спричинена міркуваннями католицького віровчення.

4. Мета філософії неотомізму – раціональне обґрунтування буття Бога. Це було зроблено ще Фоною Аквінським у працях «Сума теології» та «Сума проти язичників», де містяться п'ять «обґрунтувань» буття Бога.

Аби переконати в істинності релігійних догматів, неотомісти «опановують» найсучаснішу наукову термінологію, активно оперують нею. Говорячи про створення світла в перший день творіння, Бог, запевняють

вони, мав на увазі взаємоперетворення позитронів-електронів на потоки фотонів. Не заперечують неотомісти й еволюційну теорію Чарльза Дарвіна.

Зазвичай виокремлюють принаймні чотири типи неотомізму:

1) консервативний (традиційний) неотомізм, що сформувався у XVIII–XIX ст. в душі філософії І. Д. Скота і Х. Вольфа. Обстоював думку про те, що філософія Фоми ще досі є актуальною та живою, тому змістовна частина томізму не повинна зазнавати змін. Натомість оновлення томізму має відбутись завдяки осучасненню його мови – вона має бути зрозумілою для сучасників;

2) метафізичний (лубенський) неотомізм, якому притаманний певний еклектизм, наполягав на оновленні змісту томістської філософії через асиміляцію томізму з деякими новітніми філософськими (феноменологія, екзистенціалізм та ін.) та природничо-науковими течіями;

3) екзистенційний (французький) неотомізм, сформований Ж. Марієном і Е. Жильсоном, наголошував на пріоритетності метафізики у філософських дослідженнях. У його межах започатковується культуро-центрична трансформація філософії католицизму;

4) трансцендентний (переважно німецький) неотомізм, сформований на базі філософії І. Канта, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера та ін.

Розвиток католицької філософії на межі XIX–XX ст. асоціюється не лише із неотомізмом, а і з католицьким модернізмом, що став розповсюджуватись у середовищі католицьких філософів та теологів. Цей напрям намагався оновити католицизм, пристосовавши його до світосприйняття сучасної людини. Від початку свого виникнення католицький модернізм розвивався у взаємодії із новими тенденціями у філософії (прагматизмом та інтуїтивізмом), синтезуючи теологію та філософію, ґрунтуючись на принципах еволюціонізму та історизму. Одним із напрямів католицького модернізму є тейярдизм.

Тейярдизм. У сучасній релігійній філософії значне місце посідає тейярдизм. Його засновником є *П'єр Тейяр де Шарден* (1881–1955) – французький палеонтолог та антрополог, католицький філософ та теолог. Він – автор концепції християнського еволюціонізму та вчення про ноосферу. Тейяр де Шарден здобув освіту в єзуїтському коледжі, де, крім вивчення філософії та теології, захопився вивченням природничих наук. Після захисту докторської дисертації працював на посаді професора кафедри геології Католицького університету в Парижі.

За релігійне інакомислення, вільне використання канонічного тексту Святого Письма він був висланий із Франції і позбавлений права читати лекції, публікувати філософсько-теологічні твори. Утім після смерті Тейяра де Шардена з 60-х рр. ХХ ст. його погляди широко використовувалися в модерністських концепціях різної орієнтації.

У працях «Гімн Всесвіту» та «Феномен людини» Тейяр де Шарден намагався узгодити релігійний світогляд із досягненнями сучасної науки. Він уважав, що сучасна наука істотно скоригувала середньовічну конструкцію світобудови, довела, що світ перебуває в постійному русі і розвитку. Тому необхідно докорінно переосмислити християнське світорозуміння. Центральним методологічним принципом сучасного мислення французький теолог проголосив еволюціонізм. Відмовившись від старозавітного міфу про одноразовий акт творіння Богом світу, Тейяр де Шарден висунув власну теорію космогенезу, де основними точками процесу розвитку Всесвіту виступають такі три етапи: «переджиття» (фізична оболонка), «життя» (органічна оболонка) та «наджиття». На етапі мислення з'являється людина, яка концентрує в собі психічну енергію, створює ноосферу, персоналізує світ. Така діяльність урешті-решт призводить до формування «наджиття». На цьому рівні виникає вища форма розвитку світу – духовна оболонка. Космічним процесом керують не природні закони, які вивчає наука, а надкосмічний Бог, якого Тейяр де Шарден називав «точкою Омега». У «точці Омега» підсумовується і накопичується у своїй довершеності та цілісності велика кількість свідомості, яка поступово перетворюється на Землі на ноогенез. «Наджиття», таким чином, знаменує стан єднання душ людей після завершення історії в космічному Христі. «Точка Омега» є центром Всесвіту і символізує собою Христа, співпричетного до Всесвіту й одночасно трансцендентного до нього.

Тейяр де Шарден визначив два види енергії як руйнівної сили, що не тільки дає імпульс еволюції, а й залишається її постійним джерелом: «тангенціальна» енергія – фізична сила, яка здатна пов'язувати однорідні елементи без їх ускладнення, забезпечувати їх єдність без зміни. Тут діють закон збереження енергії і принцип ентропії; «радіальна» енергія – духовна сила, що поширюється на всі елементи світу та цілеспрямовує їх рух «вперед і вгору», тобто забезпечує поступальний прогресивний розвиток. Закон збереження енергії і принцип ентропії не тільки не діють, а й переходять у свою протилежність – духовна

енергія не спадає, не розсіюється в процесі еволюції, а зростає, накопичується, аж до концентрації в «точці Омега».

Історіософські погляди Тейяра де Шардена відзначено гуманістично-християнсько-ліберальною спрямованістю. Людство відповідно до його поглядів у ході історії рухається шляхом універсалізації зв'язків між країнами і народами до стану великої «монади». Він вірив у силу союзу християнства та гуманізму, покликаних згуртувати всіх людей планети, висунув ідею об'єднання науки і містики як панацеї від усіх лих сучасності.

У цілому концепція П'єра Тейяра де Шардена є досить суперечливою – це синтез наукових прогнозів, утопізму, абстрактного гуманізму, містицизму та традиційного теїзму. Тейярдизм досить популярний серед «лівих» католиків, що намагаються обґрунтувати це вчення як «новий світогляд», що, на їхню думку, указує шляхи об'єднання науки і релігії.

Персоналізм. До теїстичної філософії ХХ ст. належить і такий напрям, як персоналізм (від лат. *persona* – персона, особистість). Уперше термін «персоналізм» увів у філософський обіг німецький філософ Ф. Шлейєрмахер у праці «Розмови про релігію» (1799). Попередниками сучасного персоналізму вважаються Г. Лейбніц (ідея «монадології»), Й. Гете, Ф. Шеллінг, а також представники спиритуалізму ХІХ ст.

Як окрема філософська течія персоналізм почав формуватися наприкінці ХІХ ст. в США та Росії, згодом у 30-ті рр. ХХ ст. у Франції, Німеччині та інших країнах. Персоналістська філософія представлена в межах різних гілок християнства. Протестантський персоналізм, що виник в США, розвивали *Борден Боун, Джорж Хауісон, Мері Калкінс, Вільям Хокінг, Ральф Флюеллінг*. У Росії ідеї персоналізму розроблялись на ґрунті православ'я – Микола Бердяєв, Лев Шестов, Лев Кравсавін, Семен Франк, частково Микола Лосський та Сергій Булгаков. У Франції персоналізм мав католицьке підґрунтя та виник із групи інтелігентів, які об'єднувалися навколо журналу «*Esprit*» («дух»). Його представники: *Емманюель Муньє, Поль-Луї Ландсберг, Габріель Мадіньє, Поль Рікьор, Жан-Марі Доменак*.

Основні положення персоналізму такі:

а) центральне місце у філософії персоналізму належить поняттю «персона» («особистість»), яке розуміється не просто як реальна людина, особистість, а як першоелемент буття, духовна сутність, якій

притаманні активність, воля, самосвідомість; витoki людської особистості йдуть від Верховної особи, тобто Бога;

б) світ (природа) є сукупністю духовних осіб, найвища з яких – Бог; усе матеріальне є наслідком творчої активності особистості: усе загальне – творчість Бога, конкретні речі – творчість людини; матеріальне має значення лише тоді, коли входить у досвід особистості;

в) основним предметом дослідження в персоналізмі є творча суб'єктність людини. Пояснити її можна тільки через особисту причетність до Бога. Людина завжди особистість, персoна, але люди живуть духовно роз'єднано і впадають в першу крайність – егоїзм. Іншою крайністю є колективізм, де особистість нівелюється і розчиняється в масі. Персоналістський підхід дозволяє уникнути крайності, виявити справжню сутність людини і відродити її індивідуальність;

г) основними проблемами персоналізму є питання свободи і морального виховання людини. Згідно з персоналізмом, якщо особистість прагне до Бога, або, що теж саме, до добра і досконалості, вона знаходиться на правильному шляху. Моральне самовдосконалення, правильне моральне і релігійне виховання ведуть до суспільства гармонійних особистостей. Особистість стає персoною в процесі комунікації, активного діалогу з іншими людьми. Звідси випливає важливість комунікацій як залучення людей в перетворення світу;

д) у центрі уваги філософії персоналізму знаходиться релігійно-етична проблематика. Щоб не завдати шкоди всемогутності, мудрості і доброти Бога, персоналісти заявляють про самообмеження волі Бога, що надає своїм творінням свободу вибору як дар, який дає їм можливість бути співучасниками в здійсненні у світі богоугодного добра. Божественне самообмеження втілюється в персоналістській етиці в обмеження Божої волі допомогою свободи людей як кардинального етичного принципу;

е) взаємовідносини особистості і суспільства є ворожими (антагоністичними); зняття ворожості можливе через самовдосконалення особистості й оновлення суспільства. Оновлення суспільства також зводиться до духовного оновлення особистості, тобто за перетворенням особистості настає перетворення суспільства.

Отже, основні орієнтації сучасної релігійної філософії полягають у:

1) повороті від теоцентризму до антропоцентризму, визнанні абсолютної цінності людини;

2) спробі скоригувати релігійну філософію і науку;

- 3) спиранні теорії пізнання на такі течії, як герменевтика, структуралізм та ін.;
- 4) визнанні важливості збереження гуманістичної орієнтації культури;
- 5) увазі до проблеми суспільного розвитку;
- 6) екуменістичному зближенні релігій як засобу пом'якшення драматичних суперечностей сучасності.

§ 7. Марксистська філософія: класичний і сучасний етапи

Спадкоємицею німецької класичної філософії і багатьох інших європейських філософських шкіл кінця XVIII – початку XIX ст. є марксистська філософія. Її серцевину утворили дослідження фундаментальних філософських проблем ставлення людини до світу і відношення світу до людини, стосунків людей між собою і сутності людини взагалі. Творці цієї філософії поставили за мету теоретично обґрунтувати неминучість визволення неповоленого людства і здійснили спробу реалізувати її на рівні суспільної практики. Такий підхід, а також змістовна єдність філософських ідей з політико-економічними і соціальними аспектами світогляду, органічний синтез матеріалізму і діалектики, поширення матеріалістичної діалектики на пізнання суспільства та природи, чітко виражена партійність зумовлюють відмінності марксистської філософії від інших філософських вчень. Марксистська філософія, разом з економічною і соціально-політичною доктринами, називається марксизмом, що за останні майже півтора століття існування так чи інакше вплинув на долю людства.

Марксистська філософія з'явилася в 40-х рр. XIX ст. Її творці – німецькі мислителі *Карл Маркс* (1818–1883), *Фрідріх Енгельс* (1820–1895). До їх найбільш видатних послідовників можна віднести *Августа Бебеля* і *Карла Каутського* в Німеччині, *Поля Лафарга* у Франції, *Антоніо Лабріола* і *Антоніо Грамші* в Італії, *Георгія Плеханова* і *Володимира Леніна* в Росії, а також багатьох інших теоретиків марксизму в різних країнах світу. З другої половини XIX ст. і протягом майже всього XX ст. марксистська філософія залишалася однією з найбільш впливових напрямів філософської думки.

Необхідно відзначити, що марксистська філософія сформувалася під впливом всієї попередньої філософської, наукової та суспільно-політичної думки, перш за все західноєвропейської. Але найбільший вплив на її становлення надали німецька класична філософія (особливо праці Г. Гегеля і Л. Фейєрбаха); англійська політична економія (Д. Рікардо, А. Сміт); французький утопічний соціалізм (С. Сен-Симон, Ш. Фур'є та ін.).

Свої філософські погляди К. Маркс та Ф. Енгельс виклали в таких наукових працях – Маркс: «До критики гегелівської філософії права» (1843), «Тези про Фейєрбаха» (1845), «До критики політичної економії» (1859), «Капітал» (1867, 1885, 1894); Енгельс: «Становище робітничого класу в Англії» (1845), «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884), «Анти-Дюринг» (1878), «Діалектика природи» (1882), «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886); Маркс та Енгельс: «Святе сімейство» (1856), «Маніфест Комуністичної партії» (1848).

У чому ж полягала новизна філософських поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса?

1. В умовах переважання в науці XVIII–XIX ст. механістичного природознавства, а в теоретичній суспільній свідомості – ідеалістичного світогляду, Маркс і Енгельс створили діалектико-матеріалістичну філософію. Водночас попередні філософські теорії не були ними просто відкинуті. Вони їх ретельно досліджували. Результатом став синтез метафізичного матеріалізму та ідеалістичної діалектики в діалектичному матеріалізмі. Відомо, що діалектичні закономірності сформулював Гегель. Проте він уважав, що вони є законами розвитку ідей, понять. На противагу Гегелю Маркс та Енгельс відкрили діалектику речей і показали, що діалектика понять є відображенням у свідомості людини діалектики об'єктивного світу.

2. Особливе місце у філософії марксизму посідає проблема людини. Розуміння людини в домарксистській матеріалістичній філософії зводилося до того, що людина – частина природи, активна, свідома істота, яка має право на свободу і потребує гуманного ставлення до себе (французький матеріалізм XVIII ст. і вчення Фейєрбаха). Маркс та Енгельс почали розглядати людину не тільки як продукт природи, а й як соціальний феномен, причому акцент робили на її соціальних характеристиках.

3. Розвиток суспільства в марксизмі розглядається з матеріалістичних позицій. Попередня філософія вбачала джерело розвитку суспільства в ідеях. Філософія марксизму переносить акцент на економічне життя суспільства, насамперед на сферу матеріального виробництва. Вона послідовно проводить думку, за якою в основі суспільного розвитку лежить спосіб виробництва матеріальних благ. Минуле і майбутнє людства в цій філософії постають як послідовний процес зміни способів виробництва, що дало їм можливість створити вчення про суспільно-історичні формації, визначити розвиток суспільства як природно-історичний, закономірний процес. Ось чому філософію марксизму називають також історичним матеріалізмом.

4. Червоною стрічкою через увесь марксизм проходить ідея знищення приватної власності. Приватна власність, за Марксом, є найглибшим джерелом, витоком усіх соціальних лих і тому саме її потрібно ліквідувати. На цьому підґрунті Маркс будує концепцію «розумної держави і розумного суспільства» (комунізму), в якому всі люди матимуть рівні права, однакові соціальні можливості для реалізації сутнісних сил. Єдиним способом знищення приватної власності та утворення нового соціального ладу Маркс уважав соціалістичну революцію.

5. Важливе місце у філософії марксизму посідає проблема практики. Вона тлумачиться як матеріальна предметно-чуттєва, цілеспрямована діяльність людини, завдяки якій змінюється природний і суспільний світ, зокрема сама людина. Вищим рівнем практики Маркс та Енгельс вважали революційну зміну суспільних відносин. Революційна практика пролетаріату і широких народних мас мала бути тим важелем, за допомогою якого ця філософська теорія могла реалізуватися.

6. К. Маркс і Ф. Енгельс вперше здійснили діалектико-матеріалістичний аналіз сучасного їм природознавства, заклали основи нового філософського знання – філософських питань природничих наук (фізики, математики, біології, кібернетики, фізіології, медицини тощо), створили методологію науки, застосування якої сприяє і сучасним великим науковим відкриттям.

7. Важливою характеристикою марксистської філософії є її атеїзм. У цьому вченні релігія зазнає нищівної критики. Для цього використовуються досягнення науки і надбання попередньої філософії, насамперед французьких просвітителів XVIII ст. та вчення Людвіга Фейєрбаха.

Однак ці та інші досягнення марксистської філософії не дають жодних підстав для абсолютизації її ролі та значення оголошення її надбань досконалим вченням, вершиною всієї філософської думки. Проти таких оцінок постає сама суть цієї філософії – діалектичний матеріалізм, оскільки для діалектичної філософії немає нічого постійного, застиглого, незмінного.

Філософія К. Маркса і Ф. Енгельса суперечлива. З одного боку, своєю діалектико-матеріалістичною сутністю вона рішуче відхиляла будь-які світоглядні абсолютизації, однак, з другого боку, сама ставала на шлях абсолютизації деяких теоретичних положень. Наприклад, абсолютизація ролі суспільної чи приватної власності в житті суспільства (залежно від етапів його розвитку) стала основою для інших абсолютизацій у практичних рекомендаціях теоретиків марксизму: лише робітничий клас може створити справедливе суспільство, лише комуністична партія може керувати цим процесом, лише диктатура пролетаріату може бути державою перехідного періоду до соціалізму, лише соціалістична революція визволяє людство від експлуатації і гноблення тощо.

Особливий вплив марксистська філософія справила на діячів російського революційного руху, передусім на *Володимира Леніна* (1870–1924) – творця більшовизму. Унаслідок історичних реалій, що склалися в Російській імперії у жовтні 1917 р., Ленін та його соратники реалізували марксизм на практиці. Так виникла нова «пролетарсько-робітничка» держава – СРСР. Однак реальна практика соціалізму, зокрема диктатура пролетаріату, виявилася зовсім не такою, якою вона уявлялася її творцям. У результаті соціалістичного будівництва утворилося не суспільство соціальної справедливості та рівності, як передбачали основоположники марксизму, а суспільство з тоталітарним режимом на чолі з купкою обраних правителів, які вважали себе «вірними продовжувачами справи марксизму-ленінізму».

Практичне втілення марксизму в Росії поклато початок побудови «комуністичного раю» на землі. Це будівництво розколело світ на дві ворожі, протилежні за ідеологією суспільно-політичні системи. Докматизоване марксистське вчення стало офіційним філософським ученням у новоутвореній псевдосоціалістичній країні. Марксистська філософія перетворилася з галузі культури на ідеологічний катехізис соціалізму і комунізму. Філософські системи, що відрізнялися від

марксистських, оголошувалися хибними, ненауковими, а їх прихильники – ворогами народу та існуючої державної системи.

Захід не сприйняв основоположних ідей марксизму. Крім Росії, марксизм ніде не перетворився ні на більшовизм, ні на сталінізм. На Заході еволюція марксизму була зовсім іншою, із нього виросла європейська соціал-демократія. Зауважимо: марксизм ніколи не був на Заході державною ідеологією, а освоювався як важлива складова частина широкої і розгалуженої соціально-критичної традиції.

Неомарксизм. Не маючи змоги показати всю різноманітність сучасної марксистської філософії, розглянемо найвідоміший її напрям – неомарксизм. Неомарксизм – це сукупність марксистських і промарксистських течій, що характеризуються критичним ставленням до капіталізму, «реального соціалізму» та його «марксистсько-ленінської» ідеології. Неомарксизм поділяється на два основних напрями: *діалектико-гуманістичний* та *сцієнтичний*. Засновниками першого вважаються угорський філософ і літературний критик *Дйордь (Георг) Лукач* (1885–1971) та італійський філософ, журналіст і політичний діяч *Антоніо Грамші* (1891–1937). Вони та їх послідовники вважали традиційний марксизм недостатньо людським, тому прагнули поставити в центр марксистської філософії людину як суб'єкта історичної дії. Водночас неомарксизм часто використовує ідеї немарксистської філософії, що створює в межах «діалектико-гуманістичного» напрямку спектр різних течій. Основними течіями є такі:

а) *франкфуртська школа* – до неї належали *Герберт Маркузе* (1898–1979), *Теодор Адорно* (1903–1969), *Юрген Хабермас* (нар. 1929 р.). Використовуючи окремі положення марксизму для критики сучасного високорозвиненого індустріального суспільства, вони водночас виступали з «ліворадикальною» критикою соціалізму. Популярність франкфуртської школи зросла на Заході із розвитком руху «нових лівих», який у середовищі інтелігенції критикував західну культуру;

б) *фрейдомарксизм* – набув популярності в 60–70-х рр. ХХ ст. Фрейдомарксист *Вільгельм Райх* (1879–1957), *Еріх Фромм* (1900–1980) та інші прагнули поєднати проблематику фрейдизму із соціальною проблематикою марксизму. Вони досліджували деформації психічної структури особистості і шукали шляхи їх подолання;

в) *екзистенціалістський марксизм* – виник у Франції в 50–60-х рр. ХХ ст. під впливом праць *Жана Поля Сартра* (1905–1980) та *Моріса*

Мерло-Понті (1908–1961). Основна проблематика цієї теорії – «реабілітація» гуманістичної концепції «молодого Маркса» за допомогою екзистенційного розуміння сутності людини, неогегельянської діалектики, елементів феноменології і «філософії життя»;

г) *феноменологічний марксизм* – виник в Італії та США. Його основоположником вважають австрійського філософа і соціолога *Альфреда Шюца* (1899–1959), ідеї якого стали вихідним пунктом різноманітних концепцій цієї школи. Для найновіших варіантів феноменологічного марксизму характерними є: заперечення об'єктивного існування соціальних структур; ототожнення структур взаємодії з уявленнями про них індивідів, які взаємодіють; відмова від об'єктивного дослідження соціальних явищ для «розуміння», «вживання», «співчутливого» описування.

Представники другого, *сцієнтистського напрямку неомарксизму* вважають марксистське вчення про суспільство недостатньо науковим. Вони апелюють передусім до економічних праць зрілого Маркса, матеріалістичної гносеології та аналізу класів.

Отже, неомарксизм характеризується різноманітністю течій, концепцій, ідей, які багато в чому відрізняються від теоретичних положень первісного марксизму.

Останніми роками у зв'язку з розгортанням найгострішої світової економічної кризи у широких колах учених, економістів, політиків усього світу посилився інтерес як до головної праці Карла Маркса «Капітал», так і до економічних та філософських ідей марксизму взагалі. У цілому марксизм потребує не апологетів і руйнівників, а справжньої критики і розвитку. Оновлений і звільнений від догматів та помилок, він може і повинен поряд з іншими філософськими школами та напрямками шукати і знаходити відповіді на запитання, що постали перед людством на початку ХХІ ст.

Висновки до розділу 3

1. Сучасна філософія у багатьох відношеннях являє собою своєрідне і цікаве явище: на відміну від попередніх етапів розвитку європейської філософії вона активізує і широко використовує не тільки останні, найновіші концепції та здобутки, а фактично всю попередню історію

філософії. Через це вона постає надзвичайно різноманітною, із майже неозорою широтою проблематики.

2. Суттєвою характеристикою ірраціоналістично-гуманістичного напрямку сучасної філософії є її різноманітність та різноплановість. Це пояснюється особливим місцем проблеми людини в сучасному мисленні. Впливовими тут є: філософія життя, феноменологія, екзистенціалізм, герменевтика, філософська антропологія, психоаналіз, постмодернізм.

3. Авторитетною течією сучасної західної філософії є неопозитивізм. У його основі лежить переконання у можливості вирішення філософсько-методологічних питань науки, абстрагуючись від філософії та ґрунтуючись лише на позитивному знанні. Досліджуючи широке коло методологічних проблем, неопозитивізм сприяє розвиткові науки, становленню адекватних уявлень про наукове пізнання.

4. У духовному житті світу вагомого значення набула релігійна філософія. Найбільш авторитетним її напрямом є неотомізм – офіційна філософська доктрина Ватикану. Неотомізм розглядає людину у невід’ємних зв’язках із Богом, Абсолютом та наполягає на її особливому космічному призначенні.

5. Чільне місце у свідомості і практиці людства XX–XXI ст. посідає марксизм. Це філософська, економічна та соціально-політична доктрина, в якій зроблено спробу дати цілісне уявлення про світ, людину, суспільство, загальні закони його розвитку, соціально-класові суперечності та шляхи їх подолання.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні тенденції некласичної філософії кінця XIX ст.
2. Які чинники впливають на еволюцію сучасної західної філософії?
3. Назвіть напрями філософії XX ст., пов’язані із захистом та поновленням класичних філософських традицій.
4. Що таке сциєнтизм та антисциєнтизм?
5. Що таке ірраціоналізм?
6. Які історичні форми має позитивізм?
7. У чому полягають подібність і своєрідність філософських поглядів логічних позитивістів та постпозитивістів?

8. Що таке принцип верифікації?
9. Яка різниця між фрейдизмом та неофрейдизмом?
10. Який зміст філософської категорії «екзистенція»?
11. Чи є екзистенційна філософія гуманістичною?
12. У чому полягає сутність еволюції релігійної філософії ХХ ст.?
13. У чому полягають основні завдання філософії в сучасний період?
14. Які найтипівіші риси основних філософських напрямів і шкіл ХХ–ХХІ ст.?
15. Визначте основні риси марксистської філософії.
16. Чи є відмінність між теоретично-філософськими поглядами Маркса і Енгельса та їхнім ідеологічним і політичним тлумаченням? Якщо є, то в чому вона полягає?
17. У чому полягає сутність матеріалістичної діалектики?
18. Які риси притаманні матеріалістичному розумінню історії?
19. У чому К. Маркс мав рацію і в чому помилявся у критиці капіталізму? Ваша точка зору.
20. Що таке неомарксизм?